



Ποῖ φύγωμεν, Ὅμηρε, καὶ στῶμεν;¹ O roli greckiej epiki archaicznej w *Wychowawcy* Klemensa Aleksandryjskiego

*Ποῖ φύγωμεν, Ὅμηρε, καὶ στῶμεν; The Role of Greek Archaic Epic
in the Work Paedagogus by Clement of Alexandria*

Monika Szczot²

Abstract: The main problem of the article is an attempt to describe the role of Greek archaic epic in the works of Clement of Alexandria. The problem part of the article includes interpretations of selected and representative borrowings from Homer's poems in the work *Paedagogus*. The Homeric epic and Homer's role as a teacher of ancient Hellad provide an important context for consideration. The philological analyses reveal the complex Christian-classical structure of Clement's work and emphasise the important role of Homer in the construction of the aesthetics of the famous handbook of moral theology. The article also shows that Clement's literary output still offers new interpretative possibilities in aspects of the structure of his works and their aesthetics, genology and communicative function. The polyphony of quotations, allusions and borrowings adds credibility to the Clement's claims and theses, presenting them in a complex discourse that serves aesthetic, erudite, moral and evangelistic purposes.

Keywords: Christian literature; Theology; Morality; Homeric epics; Borrowing; Genology; Clement of Alexandria; *Paedagogus*

Skąpe wiadomości na temat życia Klemensa Aleksandryjskiego zachowały się w jego pismach i w *Historii Kościoła* Euzebiusza z Cezarei³. Pozwalają one ustalić najważniejsze fakty z życia pisarza i teologa⁴. Ti-

¹ Clemens Alexandrinus, *Paedagogus* 3, 2, 14: „Dokąd, Homerze, uciekniemy i gdzie się zatrzymamy?”, tł. M. Szarmach, Klemens Aleksandryjski, *Wychowawca*, Toruń 2012, s. 173.

² Dr hab. Monika Szczot, profesor nadzwyczajny, Wydział Filologii Polskiej i Klasycznej, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu; e-mail: monika.szczot@amu.edu.pl; ORCID: 0000-0002-2062-5919.

³ Euzebiusz w *Historia Ecclesiastica* (ks. 5 i 6) zawarł wzmianki o Klemensie i wy-pisy z jego dzieł.

⁴ Fakty biograficzne z życia Klemensa, zob. T. Sinko, *Zarys historii literatury greckiej*, t. 2: *Literatura w epoce hellenistycznej i za Cesarstwa Rzymskiego*, Warszawa 1959, s. 401-404; A. Bober, *Antologia Patrystyczna*, Kraków 1965, s. 487; J.M. Szymu-

tus Flavius Clemens urodził się prawdopodobnie w Atenach ok. 150 roku w rodzinie pogańskiej, ale szybko zetknął się z chrześcijaństwem. Zdobyl wykształcenie klasyczne w rodzimej Grecji i Jonii, kształcił się także w Wielkiej Grecji (płd. Italia lub Sycylia), Syrii i Palestynie. Ok. 180 roku Klemens przybył do Aleksandrii, gdzie najpierw był słuchaczem, a potem nauczycielem i współpracownikiem w szkole katechetycznej Pantena⁵, która dawała ogólne (czytaj: encyklopedyczne)⁶ wykształcenie. Z powodu prześladowań za Septymiusza Sewera Klemens opuścił Egipt i udał się do Kapadocji, a później do Palestyny. Zmarł ok. 215 roku. Najbardziej płodny okres w życiu Klemensa przypada na pobyt w Aleksandrii, dlatego otrzymał przydomek „Aleksandryjski”. Pozostawił po sobie kilka dzieł, wśród których najbardziej reprezentatywne to: *Protreptyk albo Zachęta Greków* (Προτρεπτικὸς πρὸς Ἕλληνας), *Wychowawca* (Παιδαγωγός) i najobszerniejsze *Kobierce* (Στρωματεῖς). Ze spuścizny Aleksandryjczyka zachowały się także homilia *Który człowiek bogaty może być zbawiony* (Τίς ὁ σωζόμενος πλούσιος), mniej znane *Ekscerpty z Teodota* (Ἐξ τοῦ Ξεοδότου καὶ τῆς ἀναταλικῆς καλουμένης διδασκαλίας κατὰ τοὺς

siak – M. Starowieyski, *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*, Poznań 1971, s. 249-251 (dalej: SWP); A. Hamman, *Portrety ojców Kościoła. Praktyczny przewodnik po patrologii*, Warszawa 1978, s. 64-73; F. Drączkowski, *Patrologia*, Pelplin – Lublin 1999, s. 112-118; C.V. Manzanares, *Pisarze wczesnochrześcijańscy I-VII w. Mały słownik*, tł. E. Burska, Warszawa 2001, s. 116-117; J. Naumowicz, *Środowisko aleksandryjskie i pisarze III wieku: Klemens Aleksandryjski*, w: *Literatura Grecji starożytnej*, t. 2: *Proza historyczna. Krasomówstwo. Filozofia i nauka. Literatura chrześcijańska*, red. H. Podbielski, Lublin 2005, s. 1079-1082; M. Starowieyski – W. Stawiszynski, *Nowy słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*, Poznań 2018, s. 600-605 (dalej: NSWP).

⁵ Nieliczne informacje o Pantenie (Pantainos, Pantaenus) przekazali Klemens Aleksandryjski, Orygenes, Aleksander Jerozolimski i Euzebiusz z Cezarei. Zob. SWP 314-315; T. Zieliński, *Chrześcijaństwo antyczne*, Toruń 1999, s. 212-213; Manzanares, *Pisarze wczesnochrześcijańscy I-VII w.*, s. 146; NSWP 772-773.

⁶ Ἐγκύκλιος παιδεία oznaczała całość wiedzy składającej się na pełne, ogólne wykształcenie. Por. O. Jurewicz, *Słownik grecko-polski*, t. 1, Warszawa 2000, s. 252. Bogatsze rozważania na temat rozumienia pojęcia παιδεία w świecie starożytnym, zob. W. Jaeger, *Paideia*, tł. M. Plezia, t. 1-2, Warszawa 1962-1964. Omówienie związków między chrześcijaństwem a encyklopedycznym (klasycznym) wykształceniem, zob. H.-I. Marrou, *Historia wychowania w starożytności*, tł. S. Łoś, Warszawa 1969, s. 435-454; F. Drączkowski, *Struktury semantyczne wyrazu παιδεία w dziele Klemensa Aleksandryjskiego ΣΤΡΩΜΑΤΕΙΣ*, w: *Z zagadnień literatury greckiej*, red. J. Pliszczynska, Lublin 1978, s. 127-151; W. Jaeger, *Wczesne chrześcijaństwo i grecka paideia*, tł. i red. K. Bielawski, Bydgoszcz 1997; M. Kieling, *Rola Pisma Świętego i artes liberales w kształtowaniu nauk teologicznych i świeckich według Kasjodora*, Poznań 2011, passim.

Υαλεντίνου χρόνους έπιτομοί) oraz *Wyowiedzi profetyczne* (Έκ τών προφητικών έκλογοι). Utwory Klemensa pokazują doskonałą znajomość Pisma Świętego oraz dużą erudycję w zakresie filozofii starożytnej i literatury greckiej, co owocuje specyficzną syntezą chrześcijaństwa i hellenizmu, przy czym warto podkreślić, że większość badaczy docenia Klemensa jako teologa, który umiejętnie wykorzystał spuściznę pogańską dla celów religii chrześcijańskiej i popularyzacji wiary wśród Greków⁷. Badacze w swoich opiniach na temat twórczości Aleksandryjczyka akcentują duże znaczenie dialogu z kulturą helleńską (ks. Leopold Rzodkiewicz)⁸, widzą pogodzenie się nowej religii z literaturą i filozofią grecką (Tadeusz Sinko)⁹ i wzajemne ubogacenie obu tradycji (ks. Marek Starowieyski)¹⁰. Ponadto dostrzegają syntezę nauki chrześcijańskiej z kulturą grecko-rzymską (Marian Szarmach)¹¹, doceniają eklektyzm wynikły z sympatii i szacunku dla

⁷ Inspirujące dla artykułu opracowania na temat związków chrześcijaństwa z kulturą grecką: Sinko, *Zarys historii literatury greckiej*, s. 401-404; J.M. Szymusiak, *Klasycyzm Klemensa Aleksandryjskiego*, STV 9 (1971) s. 289-302; L. Małunowiczówna, *Stosunek wczesnego chrześcijaństwa do kultury i filozofii pogańskiej*, AK 93 (1979) s. 3-15; F. Drączkowski, *Dowartościowanie kultury intelektualnej przez Klemensa Aleksandryjskiego jako rezultat polemiki antyheretyckiej*, SPelp 6 (1975) s. 177-199; A. Eckmann, *Pisarze wczesnochrześcijańscy wobec kultury klasycznej*, RH 47 (1990) s. 89-103; J. Pałucki, *Recepcja ideałów helleńskich w nauczaniu Klemensa Aleksandryjskiego*, RT 41 (1994) s. 5-27; W. Gruba, *Inspiracje helleńskie w koncepcji dobroczynności Klemensa Aleksandryjskiego*, w: *Veritatem facientes. Księga pamiątkowa ku czci ks. prof. Franciszka Greniuka*, red. J. Nagórny – J. Wróbel, Lublin 1997, s. 199-218; Jaeger, *Wczesne chrześcijaństwo i grecka paideia*, s. 57-81; F. Drączkowski, *Chrześcijanie wobec kultury i cywilizacji grecko-rzymskiej. Stanowisko Klemensa Aleksandryjskiego*, w: *Chrześcijanie a życie publiczne w Cesarstwie Rzymskim III-IV w.*, red. J. Śrutwa, Lublin 1999, s. 33-62; L. Rzodkiewicz, *Jezus Chrystus w kulturze antycznej. Stanowisko Klemensa Aleksandryjskiego*, Legnica 1999; H. Chadwick, *Mysł wczesnochrześcijańska a tradycja klasyczna*, tł. P. Siejkowski, Poznań 2000, s. 41-71; L. Rzodkiewicz, *Dialog chrześcijaństwa z kulturą antyczną w świetle encykliki „Fides et ratio” Jana Pawła II*, „Perspectiva. Legnickie Studia Teologiczne” 1 (2002) s. 109-113; Naumowicz, *Środowisko aleksandryjskie i pisarze III wieku*, s. 1079-1082; L. Łesyk, *Literatura klasyczna w recepcji Klemensa z Aleksandrii*, „Littera Antiqua” 6 (2013) s. 37-65; P. Liszka, *Dzieje oddziaływania hellenizmu na chrześcijaństwo*, RBL 70/1 (2017) s. 5-25; M. Starowieyski, *Rodzące się chrześcijaństwo wobec filozofii*, WST 30 (2017) s. 185-203.

⁸ Rzodkiewicz, *Dialog chrześcijaństwa z kulturą antyczną*, s. 108-113.

⁹ Sinko, *Zarys historii literatury greckiej*, s. 403.

¹⁰ Starowieyski, *Rodzące się chrześcijaństwo wobec filozofii*, s. 203.

¹¹ Szarmach, *Wstęp*, w: *Klemens Aleksandryjski, Wychowawca*, s. 10-11.

kultury pogańskiej (ks. Franciszek Drączkowski¹², ks. Józef Naumowicz¹³), podkreślają wagę obu tradycji – klasycznej i chrześcijańskiej w dążeniu do pokazania boskiej doskonałości (Hans von Campenhausen)¹⁴ oraz cenią umiejętność budowania nowego chrześcijańskiego humanizmu w oparciu o helleńskie wzorce (Jan M. Szymusiak)¹⁵, akcentują wreszcie wspólnotową syntezę myśli klasycznej i chrześcijańskiej z punktu widzenia greckiej *paidei* (Werner Jaeger)¹⁶.

Wychowawca (albo *Pedagog*), okreśłany mianem „pierwszego chrześcijańskiego podręcznika teologii moralnej”¹⁷, składa się z trzech ksiąg podzielonych na kilkanaście niekonsekwentnie wydzielonych rozdziałów, co poświadcza, że ów podział jest dziełem kopisty, a nie samego autora. Pierwsza księga o charakterze teoretycznym dotyczy etyki chrześcijańskiej, „Bożej pedagogiki”¹⁸. Tytułowym wychowawcą jest Jezus Chrystus, Syn Boży, Logos, a autor dzieła w następujący sposób charakteryzuje boskie metody wychowawcze: „Nasz Boski Logos, Wychowawca ludzkości, posługując się z całą mocą środkami swej mądrości, zdecydował się zbawić dzieci, uciekając się do napomnień, gniewu, krytykowania, zawstydzania, leczenia, obietnic i wyświadczenia dobrodziejstw i «kieżnania wieloma sposobami» nierozumnych popędów”¹⁹. Księgi druga i trzecia podają wskazówki natury praktycznej w zakresie moralności i życia codziennego chrześcijanina, którego wzorcem był zapewne mieszkaniec bogatej Aleksandrii. Pouczenia na temat ucztowania, śmiechu, pożywienia, napojów, sprzętów domowych, obuwia, biżuterii i kosmetyków łączą się z refleksjami na temat poszukiwania „prawdziwego piękna”, realizowania ideałów prostoty i prowadzenia „najlepszego sposobu życia chrześcijan”, którzy powinni zachować umiar i skromność, niezależność od dóbr materialnych oraz wierność ewangelicznym ideałom, aby stać się „bez zarzutu i bez winy nienagannymi dziećmi Bożymi na wzór światła w świecie (Flp 2,15)”²⁰.

¹² Drączkowski, *Kościół-agape według Klemensa Aleksandryjskiego*, s. 20.

¹³ Naumowicz, *Środowisko aleksandryjskie i pisarze III wieku*, s. 1081-1082.

¹⁴ H. von Campenhausen, *Ojcowie Kościoła*, tł. K. Wierszyłowski, Warszawa 1998, s. 31-32.

¹⁵ Szymusiak, *Klasycyzm Klemensa Aleksandryjskiego*, s. 300-302.

¹⁶ Jaeger, *Wczesne chrześcijaństwo i grecka paideia*, s. 78.

¹⁷ Określenie J. Naumowicza (*Środowisko aleksandryjskie i pisarze III wieku*, s. 1080).

¹⁸ Szarmach, *Wstęp*, s. 9.

¹⁹ Clemens Alexandrinus, *Paedagogus* 1, 9, 75, tł. Szarmach, s. 62.

²⁰ Clemens Alexandrinus, *Paedagogus* 3, 12, 100, tł. Szarmach, s. 223.

Utwór zamykają modlitwa i hymn dziękczynny do Chrystusa w anapestach²¹.

1. Metodologia i cele artykułu

Problemowa część artykułu dotyczy treściowych i formalnych związków *Wychowawcy* z eposami Homera. Jej celem jest pokazanie i omówienie reprezentatywnych odwołań dzieła do greckiej epiki archaicznej oraz próba określenia zadań, którym te odwołania służą²². Mimo że recepcja literatury greckiej w twórczości Klemensa była przedmiotem licznych badań, definiujących zależności międzykulturowe w kategoriach wpływowologii i eklektyzmu²³, to proponuję jeszcze jedno spojrzenie analityczne o charakterze formalnym i genologicznym, z którego mogą wypłynąć pewne wnioski natury ogólnej co do specyfiki twórczości Aleksandryjczyka. Proponowane interpretacje uwzględniają różne konteksty oraz wyjaśniają organizację utworu i zastosowane przez Klemensa zabiegi formalne, które można odczytywać w kategoriach intertekstualności, aluzyjności i powiązań dialogowych ze spuścizną Homera. Kultura

²¹ Przykładowe analizy hymnu, zob. J. Grzywaczewski, *Hymn do Chrystusa Króla Zbawiciela Klemensa Aleksandryjskiego przykładem modlitwy starochrześcijańskiej*, VoxP 8 (1988) s. 621-628; A. Heszen, *Paideia Klemensa Aleksandryjskiego na przykładzie jego hymnu „Do Chrystusa Zbawiciela”*, „Symbolae Philologorum Posnaniensium” 19 (2009) s. 121-134.

²² Klemens odwołuje się w swojej twórczości do około 350 świeckich autorów. W gronie tych najczęściej przywoływanych jest również Homer obok Platona, Arystotelesa, Muzoniusza Rufusa, Filona Aleksandryjskiego, Heraklita i Chryzypa. Wśród poetów najczęściej cytowany jest właśnie Homer, a po nim – Eurypides. Por. Pałucki, *Recepcja ideałów helleńskich w nauce Klemensa Aleksandryjskiego*, s. 15-16; A. van den Hoek, *Techniques of Quotations in Clement of Alexandria. A View of Ancient Literary Working Methods*, VigCh 50 (1996) s. 231; M. Szram, *Herodot i Tukidydes w pismach wczesnochrześcijańskich pisarzy aleksandryjskich*, w: *Historia świadectwem czasów*, red. W. Bielak – S. Tylus, Lublin 2006, s. 465-470.

²³ Relacja Klemensa do szeroko rozumianej kultury helleńskiej była częstym przedmiotem opracowań, co poświadczają bibliografie dołączone do studiów na temat twórczości Aleksandryjczyka, zob. Drączkowski, *Kościół-agape według Klemensa Aleksandryjskiego*, s. 190-195; P. Szczur, *Oblicza miłości*. „Miłość daje się poznać w sposób wieloraki”. Cnoty pokrewne i towarzyszące ἀγάπῃ według Klemensa Aleksandryjskiego, Lublin 2002, s. 203-230; K. Wilczyński, *Chrystus pośrednikiem w widzeniu kontemplacyjnym w ujęciu Klemensa Aleksandryjskiego*, Katowice 2016, s. 333-337. Zob. także: F. Drączkowski, *Aktualny stan badań nad Klemensem Aleksandryjskim*, CT 48 (1978) s. 175-177.

klasyczna stanowi ważny kontekst analityczny podjętych w tym artykule rozważań, a sposoby jej recypowania za pomocą cytatu, parafrazy, aluzji i reminiscencji, pozwalają opisać znaczenie greckiej epiki archaicznej w *Wychowawcy*. Określenie roli poezji homeryckiej w analizowanym dziele może wesprzeć odczytanie intencji jego autora i stanowić ważne kryterium wartościowania omawianego utworu zarówno w kwestiach problemowych, jak i w warstwie formalnej. Trzeba również zaznaczyć, że artykuł ma charakter interdyscyplinarny, czyli sytuuje się na granicy literaturoznawstwa i teologii, z akcentem na część literaturoznawczą, ale z pełną świadomością, jak ważną i znaczącą postacią dla rozwoju chrześcijaństwa był aleksandryjski pisarz. Badanie związków między teologią a literaturą w twórczości Klemensa wynika nie tylko ze współczesnych tendencji poszukiwania nowych interdyscyplinarnych sposobów odczytania tekstów dawnych, lecz także ma uzasadnienie historyczne: Aleksandryjczyk miał należeć do prekursorów metody, w której cytowanie i przywoływanie dawnej i współczesnej literatury stanowiło ważne źródło argumentacji teologicznej²⁴.

Warto również przypomnieć, że grecka poezja archaiczna, kojarzona przede wszystkim z eposami Homera, pełniła bardzo ważną rolę kulturową, obyczajową, edukacyjną i literacką w całym świecie helleńskim. Homer był „wychowawcą całej Grecji”²⁵, ukształtował helleńską ideę człowieczeństwa i moralności, a jego poematy cenione były nie tylko za aspekt wychowawczy, lecz także za oryginalną i genialną technikę poetycką, która oczarowała starożytną i nowożytną kulturę europejską²⁶.

Należy także odnotować, że w starożytności zachodziły przemiany w analizie dzieł literackich: chodzi o wydzielanie sfery estetycznej utworów i oddzielanie jej od problematyki etycznej. Proces ten był możliwy dzięki rozwojowi retoryki i oddziaływaniu chrześcijaństwa. Kwestia jest

²⁴ Zob. J. Szymik, *Relacja „teologia–literatura piękna” w ujęciu historycznym*, SSHT 23/24 (1990-1991) s. 63-73; J. Szymik, *Relacja „teologia–literatura piękna” we współczesnej refleksji metodologicznej*, SSHT 25/26 (1992-1993) s. 171-177.

²⁵ Jaeger, *Paideia*, t. 1, s. 67.

²⁶ Zob. T. Sinko, *Zarys historii literatury greckiej*, t. 1: *Literatura archaiczna i klasyczna wiek VIII-IV p.n.e. włącznie*, Warszawa 1959, s. 101-135. Jaeger, *Paideia*, t. 1, s. 67; Marrou, *Historia wychowania w starożytności*, s. 31-44; K. Kumaniecki – J. Mańkowski, *Homer*, Warszawa 1974, s. 215-217; A. Świderkówna, *Hellenika. Wizerunek epiki od Aleksandra do Augusta*, Warszawa 1995, s. 332-333; H. Podbielski, *Homer*, w: *Literatura Grecji starożytnej*, t. 1: *Epika. Liryka. Dramat*, red. H. Podbielski, Lublin 2005, s. 120-135.

istotna w aspekcie rozważań na temat analizowania i wartościowania obecności utworów pogańskich w twórczości autorów chrześcijańskich:

Dopiero antyczna retoryka otworzyła ludziom oczy na formalne wartości utworu literackiego, a ostatecznie utrwaliło czysto estetyczny punkt widzenia w ocenie poezji chrześcijaństwo, ponieważ taka postawa pozwalała mu z jednej strony na ogół odrzucać moralną i religijną zawartość utworów dawnych poetów jako błędną i bezbożną, a z drugiej oceniać pozytywnie ich klasyczną formę, jako niezbędny element wykształcenia oraz źródło estetycznej radości²⁷.

Nie mogło zabraknąć epiki archaicznej w *Wychowawcy*, odwołującym się do Homera wielokrotnie w aspekcie problemowym i w aspekcie estetycznym. Można wyróżnić w dziele kilka sposobów nawiązań do największego epika starożytnej Grecji. Może to być cytat, aluzja, dygresja, odwołanie do toposów i postaci homeryckich albo po prostu do autorytetu Homera jako nauczyciela starożytnych Hellenów.

2. Recepcja literatury klasycznej w twórczości Klemensa

Twórczość Klemensa Aleksandryjskiego potwierdza, że literatura wczesnego chrześcijaństwa jest silnie zakorzeniona w klasycznej literaturze greckiej: autor wychował się w środowisku kultury greckiej, a Aleksandria, gdzie powstały jego najważniejsze dzieła, była miejscem ścierania się pogańskich kultów i misterii. Aleksandryjczyk jest zwolennikiem dialogu chrześcijaństwa z kulturą antyczną, jest z krwi i wychowania Hellenem, a z przekonania – chrześcijaninem, ma więc dobre przygotowanie do wzajemnego ubogacenia obu wielkich kultur. „Chce helleńskiej kulturze «mądrości tego świata» wywalczyć prawo bytu w Kościele, a jednocześnie środkami greckiej nauki podnieść chrześcijaństwo na stopień pełnej i prawdziwej filozofii”²⁸. Może warto również podkreślić, że według Klemensa filozofia grecka stanowiła pewnego rodzaju przygotowanie do przyjęcia chrześcijaństwa i w jego rozważaniach poglądy przejęte od myślicieli pogańskich są chrystianizowane przez odniesienie do Ewangelii²⁹. Klemens korzystał w swoich utworach z in-

²⁷ Jaeger, *Paideia*, t. 1, s. 67.

²⁸ Rzodkiewicz, *Dialog chrześcijaństwa z kulturą antyczną*, s. 109.

²⁹ Zob. Łesyk, *Literatura klasyczna w recepcji Klemensa z Aleksandrii*, s. 46.

nych autorów i zgromadził ogromny materiał źródłowy zarówno z pism chrześcijańskich, jak i literatury helleńskiej. Jednak badacze raczej zgodnie podkreślają, że osiągnięcia klasyków mają w twórczości Aleksandryjczyka charakter służebny wobec chrześcijaństwa i jest to teza w dużej mierze przekonująca, ponieważ kultura grecka jest dla Klemensa ważnym repozytorium materiałowym, przydatnym do rozważań na tematy teologiczno-moralne. Pisarz przywołuje w swoich pismach klasyczne motywy i toposy literackie, posługuje się cytataми i figurami retorycznymi. Inspiruje się także helleńską genologią, stylistyką i estetyką literacką. Swobodnie odwołuje się do Platona, Plutarcha, greckich poetów i historyków na czele z Homerem, Hezjodem i Herodotem, co poświadcza ich źródłową znajomość. Aleksandryjczyk szanuje i uwielbia greckich autorów, ale nie uważa ich za ostateczne autorytety być może dlatego, że piękno estetyczne poezji może okazać się pułapką moralnego zepsucia³⁰. Należy jednak podkreślić, że wychowany w kulturze greckiej autor dokumentuje swoje tezy, powołując się na źródła biblijne i dzieła pogańskie. Dla ewangelizacji i katechizacji lokalnej społeczności ucieka się do inkulturacji formalnej i genologicznej, wykorzystującej osiągnięcia starożytnych Greków³¹.

3. Epika homerycka w *Wychowawcy* – próba analizy

Marian Szarmach, tłumacz *Wychowawcy* na język polski zwrócił uwagę na fikcyjny dialog Klemensa z Homerem³², w którym to dialogu pisarz chrześcijański zwraca się bezpośrednio do greckiego epika, *nolens volens* potwierdzając istnienie Homera: „Ποῖ φύγωμεν, Ὅμηρε, καὶ στῶμεν; – Dokąd uciekniemy, Homerze, i gdzie się zatrzymamy?”. Pytanie pada w kontekście opisywanej wcześniej wojny trojańskiej i niesionych przez nią nieszczęść, ma więc ono głęboką pacyfistyczną wymowę. Epos nie daje się zamknąć tylko w formule estetycznego arcyzmu, lecz zyskuje wpływ wychowawczy w aspekcie najwyższych idei i problemów życiowych człowieka rozpatrywanych w aspekcie humanistycznym.

Homer na kartach *Wychowawcy* jest wyrazicielem treści ważnych dla chrześcijaństwa, a nawet autorem przepowiedni, których jednak grecki

³⁰ Por. Chadwick, *Myśl wczesnochrześcijańska a tradycja klasyczna*, s. 45.

³¹ Por. Liszka, *Dzieje oddziaływania hellenizmu na chrześcijaństwo*, s. 5-25.

³² Zob. Szarmach, *Wstęp*, s. 10.

epik nie był świadomy, co potwierdza wypowiedź Klemensa na temat ziemi obiecanej Izraelitom jako krainy mlekiem i miodem płynącej³³:

Doskonałe więc mleko jest doskonałym pokarmem dającym nieustanne nasycenie. Stąd też na koniec wędrówki zostało obiecane (Izraelitom) takie właśnie mleko i miód (Wj 3,8) Pan przyrzeka słusznie sprawiedliwym mleko, żeby objawiło się, że Logos jest alfą i omega, początkiem i końcem. Logos więc został nazwany alegorycznie mlekiem. Podobnie, acz nieświadomie przepowiada Homer (*Ilias* XIII 5-6), kiedy nazywa ludzi sprawiedliwych „żywiącymi się mlekiem”³⁴.

Passus dotyczący mleka jest długi i w jego dalszej części, argumentującej wartość i znaczenie omawianego motywu, przeważają odwołania do Pisma Świętego, co tym bardziej udobitnia znaczenie nawiązania do Homera. Można więc odwołanie do greckiego epika odczytywać na różne sposoby: w kategoriach estetycznych Klemens sięgnąłby po jego słowa *delectandi causa*, czyli dla wzruszenia odbiorcy, wywołania jego podziwu, czy po prostu dla estetycznego wytchnienia. Powoływanie się na autorytet greckiego epika stanowić może również jakąś odmianę *argumentum ad verecundiam*. Klemens nie uznaje Homera jako autorytetu w sprawach religijnych („Ὅμηρος ἄκων μαντεύεται”), ale przywołuje cytaty i powołuje się na poetę, który cieszy się uznaniem audytorium. Przywołany wątek epicki wpisuje się w dowodzenie retoryczne na temat ważności podejmowanego problemu, wzmacnia jego wartość perswazyjną i dydaktyczną.

Znajdujemy w *Wychowawcy* przynajmniej kilka passusów literackich, w których Klemens odwołuje się do postaci i wydarzeń znanych z epiki homeryckiej. Egzemplifikacje warte są bliższego oglądu dla określenia

³³ Bogatsze rozważania o biblijnej symbolice mleka, zob. M. Lurker, *Słownik obrazów i symboli biblijnych*, tł. K. Romaniuk, Poznań 1989, s. 126; *Praktyczny słownik biblijny*, red. A. Grabner-Heider, tł. i opr. T. Mieszkowski – P. Pachciarek, Warszawa 1995, s. 749; D. Forstner, *Świat symboliki chrześcijańskiej. Leksykon*, tł. i opr. W. Zakrzewska – P. Pachciarek – R. Turzyński, Warszawa 2001, s. 463; W.R.F. Browning, *Słownik biblijny*, tł. i opr. J. Slawik, Warszawa 2009, s. 326.

³⁴ Clemens Alexandrinus, *Paedagogus* 1, 6, 36: „Ὁὔτω γοῦν τελεία τροφή τὸ γάλα ἐστὶ τὸ τέλειον καὶ εἰς τέλος ἄγει τὸ ἀκατάπαυστον. Διὸ κὰν τῇ ἀναπαύσει τὸ αὐτὸ τοῦτο ἐπήγγελται γάλα καὶ μέλι. Εἰκότως γάλα αὔθις ὑπίσχεϊται τοῖς δικαίοις ὁ κύριος, ἵνα δὴ σαφῶς ὁ λόγος ἄμφω δειχθῆ, ἄλφα καὶ ὦ, ἀρχὴ καὶ τέλος [ὁ λόγος ἀλληγορούμενος γάλα]. Τοιοῦτόν τι καὶ Ὅμηρος ἄκων μαντεύεται τοὺς δικαίους τῶν ἀνθρώπων «γαλακτοφάγους» καλῶν”, tł. Szarmach, s. 40.

ich funkcji w rozważaniach Aleksandryjczyka, który wspomina greckie eposy bez dodatkowych wyjaśnień czy wprowadzeń, co poświadcza, że wirtualny odbiorca jego dzieła znał doskonale te utwory. Rola przywołań jest różnorodna, ale za każdym razem mają one charakter autorytetu służącego realizacji pewnej tezy moralnej, postulowanej w chrześcijańskim podręczniku. W rozdziale *O używaniu napojów* Klemens potępia obżarstwo i pijaństwo, przywołując dwa rodzaje argumentów: pogańskie (homeryckie) i biblijne:

Wydaje mi się, że gwiazda zwana przez innych Bezgłową, zaliczana do wędrujących, symbolizuje zapadniętą w piersi głowę żarłoków, miłośników przyjemności i ludzi skorych do pijaństwa. Ośrodek myślenia nie znajduje się u nich w głowie, ale we wnętrzościach, przez co jest zniewolony namiętnościami, pożądliwością i gniewem. Z ich powodu Elpenor „złamał sobie kręgi w karku” (*Odyssea* X 560), upadając w zamroczeniu. W upojeniu mózg zajmuje miejsce wątroby i serca, a więc gdzie mieści się ośrodek przyjemności i gniewu. Jest to upadek większy od tego, o którym mówią dzieci poetów, że Zeus strącił Hefajstosa z nieba na ziemię (*Ilias* I 590-593). Pismo mówi: „Trud bezsenności, bóle żołądka, kolki w brzuchu u łakomego człowieka” (Syr 31,20). Dlatego pijaństwo Noego zostało zapisane w Piśmie (Rdz 9,21), żebyśmy mając na względzie przykład takiego występku, wystrzegali się szczególnie upojenia. Z drugiej strony zakrywający nieprzyzwoitość tego wstydu pijaństwa spotkali się z błogosławieństwem Pana. Pismo podsumowuje to wszystko krótko: „Jakże mało wina wystarcza człowiekowi dobrze wychowanemu, na łóżku swym nie będzie ciężko oddychać” (Syr 31,19)³⁵.

³⁵ Clemens Alexandrinus, *Paedagogus* 2, 2, 34: „Ἐμοὶ δοκεῖ ὁ ἀκέφαλος πρὸς τῶν μαθηματικῶν καλούμενος ὁ πρὸ τοῦ ἀστέρος τοῦ πλανωμένου καταριθμούμενος συνιζηκίας τῆς κεφαλῆς εἰς τὸ στηθος τοὺς ὀψοφάγους καὶ ἡδονικοὺς καὶ τοὺς ἐτοιμοὺς εἰς μέθην αἰνίττεσθαι. Καὶ γὰρ οὖν κὰν τούτοις τὸ λογιστικὸν ἴδρυται οὐκ ἐν τῇ κεφαλῇ, ἀλλ' ἐν τοῖς ἐντοσθιδίοις, πάθουσιν ἐπιθυμία τε καὶ θυμῷ δεδουλωμένον. Ὡστε ὄψω τρόπῳ Ἑλπήνωρ «ἀστραγάλων ἐάγη» καταπεσὼν ὑπὸ μέθης, οὕτω τούτων ὁ ἐγκέφαλος ἄνωθεν ἰλιγγιάσας ὑπὸ μέθης ἐπὶ τὸ ἦπαρ καὶ τὴν καρδίαν, τούτέστιν ἐπὶ τὴν φιληδονίαν καὶ τὸν θυμὸν, καταπίπτει πτώμα μεῖζον ἢ φασὶ ποιητῶν παῖδες πρὸς τοῦ Διὸς τὸν Ἥφαιστον οὐρανόθεν ἐρρίφθαι χαμαί. «Πόνος δὲ ἀγρυπνίας», φησί, «καὶ χολέρα καὶ στρόφος μετὰ ἀνδρὸς ἀπλήστου». Διὰ τοῦτο τοι καὶ ἡ τοῦ Νῶε παροινία ἀνάγραφτος γεγένηται, ἵνα ὡς ὅτι μάλιστα τὴν μέθην φυλαττώμεθα, ἐμφανῆ καὶ ἔγγραφτον τὴν εἰκόνα τοῦ παραπτώματος ἔχοντες, δι' ἣν οἱ σκεπάσαντες τὴν ἀσχημοσύνην τῆς μέθης εὐλογοῦνται παρὰ κυρίῳ. Συντομώτατα τοῖνον ἐμπεριλαβοῦσα ἡ γραφὴ ἅπαντα ἐν ἐνὶ λόγῳ εἴρηκεν: «Τὸ ἱκανὸν ἀνθρώπῳ πεπαιδευμένῳ οἴνος, καὶ ἐπὶ τῆς κοίτης αὐτοῦ ἀναπαύσεται», τλ. Szarmach, s. 103.

Przytoczony fragment wyraźnie pokazuje synkretyczne połączenie obu tradycji dla potrzeb argumentacji: obok wzmianki o towarzyszu Odysuseusza (Elpenorze) pojawia się również inna opowieść mityczna o Zeusie, który stracił z Olimpu swojego syna Hefajstosa. Przywołane wątki mitologiczne wraz z biblijną historią Noego i przytoczoną Księgą Mądrości Syracha tworzą spójny wykład na temat wstrzemięźliwości w spożywaniu alkoholu. Klemens korzysta ze źródła pogańskiego dla wzmocnienia i wzbogacenia swojej argumentacji w celach perswazyjnych i moralistycznych³⁶. W przytoczonym fragmencie mamy jednak nie tylko perswazję, ponieważ zaproponowany intelektualizm w postaci odwołań do Pisma Świętego i Homera wzbogaca dzieło Klemensa problemowo i stylistycznie, czyniąc z niego ciekawą próbkę erudycyjnej i dialogicznej diatryby, chętnie wykorzystywanej przez apologetów chrześcijańskich³⁷. Diatryba przyjmuje u Aleksandryjczyka formę swobodnej i żywej wypowiedzi na tematy etyczne z użyciem cytatów z Biblii i pisarzy klasycznych³⁸. Gatunek miał wywodzić się od naukowego dialogu platońskiego i dojść do popularnej literatury przeznaczanej dla mas, stąd jego zwrócenie się do praktycznych problemów życiowych. Diatryba byłaby więc formą dialogu przerobionego w deklamację o żywej, przystępnej formie z cytatami, przysłowiami, anegdotami, wykorzystującej chwytły retoryczne i paradoksy w celach moralizatorskich, ganiących występki i złe zachowania. Dzięki hybrydycznej strukturze, bazującej na tekstach źródłowych i anegdotach, analizowane pismo Klemensa jest nie tylko pouczające, lecz także przystępne i przyjemne dla odbiorców.

W drugiej i trzeciej księdze *Wychowawcy* autor, pisząc o zjawiskach życia codziennego, wykorzystuje literaturę klasyczną dla zobrazowania i wyjaskrawienia pewnych negatywnych zjawisk i uczynków. Pomijam w tej chwili bogatą reprezentację komediopisarzy greckich, chętnie przy-

³⁶ Por. komentarz Marrou (t. 2, s. 74).

³⁷ Cechy gatunkowe diatryby, zob. T. Sinko, *O tzw. diatrybie cyniczno-stoickiej*, „Eos” 21 (1916) s. 21-63; *Mała encyklopedia kultury antycznej*, red. Z. Piszczek, Warszawa 1990, s. 189; B. Kupis, *Diatryba cyniczno-stoicka a diatryba sektyjczyków w Rzymie*, „Meander” 55/2 (2000) s. 139-151; J. Gajda-Krynicka, *Piśmiennictwo filozoficzne epoki hellenistycznej*, w: *Literatura Grecji starożytnej*, t. 2: *Proza historyczna. Krasomówstwo. Filozofia i nauka. Literatura chrześcijańska*, red. H. Podbielski, Lublin 2005, s. 790-792; J. Schnayder, *Diatryba*, w: *Słownik rodzajów i gatunków literackich*, red. G. Gazda – S. Tynecka-Makowska, Kraków 2006, s. 169-171.

³⁸ Rozważania o cechach diatryby w pismach Klemensa, zob. Z. Dana, *The Structure of Educational Texts at Cement of Alexandria*, „International Journal of Arts and Sciences” 5 (2012) s. 421-428.

woływanych przez Klemensa w utworze, ale skupiam się na fragmentach, odwołujących się do Homera jako autorytetu moralnego – nawiązania do epiki nie tylko uczą (*docere*), ale także sprawiają przyjemność (*delectare*) i wzruszają (*movere*). W rozdziale 2, 12, 123 Aleksandryczyk krytykuje uleganie namiętności do drogich kamieni i biżuterii, posługując się kobiecymi archetypami biblijnej Ewy i greckiej Afrodyty. Użyte *exempla* korespondują ze sobą w aspekcie ideowym, jednak to grecki wzorzec niesie ze sobą walor anegdotyczny i komiczny: Afrodyta już w *Odysei* była niewierną żoną, a Hefajstos – mężem rogaczem, który dowiedział się o romansie żony z bogiem wojny Aresem. Złapał kochanków w sieć i zwołał wszystkich bogów, żeby zobaczyli to widowisko. Zaproszeni bogowie na widok tej sceny wybuchnęli niepohamowanym śmiechem („ἄσβεστος γέλος”)³⁹. Omawiany rozdział przybiera formę diatryby z pozorowanym dialogiem między pisarzem a współczesnymi kobietami z wykorzystaniem przykładów z Biblii i anegdot z literatury antycznej dla celów satyrycznych, perswazyjnych i komicznych. Scena z niewierną Afrodytą stanowi argument w przekonywaniu oraz wzbogaca estetykę utworu. Mitologiczne wtręty dają wytnienie, urozmaicają i uatrakcyjniają kompozycję, dzięki czemu autor nie nuży czytelnika zbyt natarczywym dydaktyzmem i stylistyczną jednostajnością:

Czym innym, jest więc, o kobiety, owo pożądanie strojenia się, jak nie tym, że chcecie być spętane? Jeśli materiał tych kajdan łagodzi wasz wstyd, to jednak nie usuwa jego poczucia. Przypuszczam, że biorąc na siebie dobrowolnie te okowy, przechwalacie się swoim bogatym nieszczęściem. Słusznie poetyka opowieść (*Odysea* VIII 266-366) mówi, że takie więzy zostały narzucone wiarołomnej Afrodydzie, tłumacząc tym, że ozdobne łańcuchy są niczym innym, jak znakiem niewierności. Homer nazwał te pęta złotymi. A też nie odczuwają wstydu kobiety noszące na sobie tak widome znaki zła. Jak wąż uwiódł Ewę, tak i złota biżuteria pod postacią węża doprowadza inne kobiety do wręcz zbrodniczego szaleństwa⁴⁰.

³⁹ Por: Homerus, *Odysea* VIII 326. Śmiech homeryczny i jego specyfika, zob. T. Sinko, *Śmiech homeryczny i sardoniczny*, „Meander” 1 (1946) s. 300-313; S. Halliwell, *Greek Laughter. A Study of Cultural Psychology from Homer to Early Christianity*, Cambridge 2008, s. 51-99.

⁴⁰ Clemens Alexandrinus, *Paedagogus* 2, 12, 123: „Τί οὖν ἔτι ὁ καλλωπισμὸς ὁ ζῆλωτὸς <ἢ> ἐθέλειν ἐν μᾶς, ὃ γυναικες, σφᾶς αὐτάς φαίνεσθαι πεπεδημένας; εἰ γὰρ ἡ ὕλη τὸ ὄνειδος ὑπεκλύει, τὸ πάθος ἀδιάφορον. Ἐμοὶ γοῦν δοκοῦσιν ἐκουσίως περιτίπτουσαι δεσμοῖς αὐχεῖν ἐπὶ συμφοραῖς πλουσίαις. Ἴσως δὲ καὶ ὁ ποιητικὸς μῦθος τοιούτους

Jeden z dłuższych fragmentów z aluzjami do eposu homeryckiego, w którym pojawia się dialektyka chrześcijańsko-pogańskiej argumentacji skierowanej przeciwko upiększaniu się, ma wymowę bardziej poważną, ponieważ Klemens odwołuje się w nim do *Iliady* i wyjaśnia genezę wojny trojańskiej w duchu parenezy. Fragment jest wart przywołania i krótkiego omówienia, ponieważ pokazuje autora *Wychowawcy* jednocześnie jako czytelnika i krytyka literackiego, który nie tyle streszcza poemat homerycki, opisując konsekwencje romansu Heleny i Parysa, co raczej wydobywa jego główny sens, pokazując, że łamanie praw i nieprzestrzeganie obyczajów może mieć katastrofalne skutki w postaci wojen, zniszczenia i zagłady miast. Klemens nie tylko wskazuje na ważne przesłanie greckiego poematu w aspekcie etycznym, lecz także staje się jego krytycznym odbiorcą, ponieważ wskazuje niedoskonałości i braki w pogańskiej obyczajowości w porównaniu z chrześcijaństwem. Poza tym autor wykorzystuje antyczny poemat dla realizacji celów religijno-moralnych. W przywołanym poniżej fragmencie nawiązania do *Iliady* mają wielostopniowy i skomplikowany charakter: autor nie tylko snuje rozbudowany ekskurs o przyczynach i przebiegu wojny trojańskiej, lecz także przywołuje homeryckie cytaty budujące problemową i nastrojową strukturę dzieła. Co ciekawe, w obszernym fragmencie poemat homerycki dominuje ilościowo nad cytatami z Biblii, zapewne dlatego, że stanowi on ważną egzemplifikację występku i jest argumentem w dowodzeniu i pouczeniu. Poezja homerycka pełni także rolę estetyczną w prozatorskim dziele, stanowiąc przerywnik w rozważaniach i dając przyjemność czytającemu w postaci próbki heksametru:

O rozpustne piękno! Barbarzyńskie strojenie się i zniewieściałość mężczyzn wyróciły Grecję! Spartańską obyczajność zniszczyły szaty, strojny zbytek i uroda. Barbarzyńska elegancja sprawiła, że córka Zeusa stała się ladcnicą. Zabrakło tam Wychowawcy, który pohamowałby żądzę, mówiąc: „Nie będziesz cudzołożyc”, ani też „Nie będziesz pożądać” (Wj 20,14.17), i przestrzegającego, by nie wejść na drogę rozpusty i nie rozpalać w sobie upodobania do zbytku. Tych, którzy tego słuchają, spotyka dobry koniec, ci

δεσμούς μοιχευομένη τῇ Ἀφροδίτῃ περιβεβλησθαι λέγει, οὐδὲν ἄλλ' ἢ μοιχείας σύμβολον αἰνιττόμενος τὰ κόσμια· χρυσοῦς γὰρ εἶπεν κάκείνους Ὅμηρος τοὺς δεσμούς. Ἦδη δὲ τὰ φανερώτατα τοῦ πονηροῦ σύμβολα οὐκ αἰσχύνονται περικείμενα. ὥς γὰρ τὴν Εὐάν ὁ ὄφις ἠπάτησεν, οὕτω δὲ καὶ τὰς ἄλλας γυναῖκας ὁ κόσμος ὁ χρυσοῦς δελέατι προσχρώμενος τοῦ ὄφεως τῷ σχήματι ἐξέμηθεν εἰς ὕβρεις, σμυραίνας τινὰς καὶ ὄφεις ἀποπλαττομένας εἰς εὐπρέπειαν”, tł. Szarmach, s. 158.

zaś, którzy nie chcą poskramiać egoizmu, doświadczają zła. Dwa kontynenty poruszyły się z powodu nieposkromionych żądz i runęły na siebie za sprawą barbarzyńskiego młodzieńca. Cała Grecja dosiadła okrętów i zrobiło się ciasno na morzu. Rozgorzała wielka wojna, rozpętały się bitwy i pola zaścieliły się trupami. Panuje przemoc i oko opiewanego przez poetę Zeusa spogląda na Traków (*Ilias* XIII 4). Barbarzyńskie okręty piją szlachetną krew, a trupy powstrzymują nurty rzek. Piers rozbrzmiewa żałobnymi pieśniami, a smutek snuje się po ziemi. Wszystko zadrzało. „Ida bogata w krynice od stóp do wierzchołków, a także / Zatrząsł się gród trojański i wklęsłe okręty Achajów” (*Ilias* XX 59-60)⁴¹.

Cytaty z eposów Homera i nawiązania do tekstów biblijnych dowodzą erudycji Klemensa, a przytaczane przez niego anegdoty z życia pokazują, że był bacznym obserwatorem rzeczywistości, pomysłowym satyrykiem i człowiekiem z poczuciem humoru. Poniższy cytat z rozdziału 2, 7, 59, opisujący *Reguły obowiązujące podczas kulturalnych spotkań*, jest nie tylko pouczający, lecz także zabawny i myślę, że to właśnie literatura klasyczna jest źródłem lżejszego tonu, o czym przekonuje przywołana postać Tersytyesa, który za swoją zuchwałą mowę przeciwko Agamemnonowi został upokorzony przez Odyseusza i wyśmiany przez wojsko greckie. W poniższym fragmencie Klemens umiejętnie balansuje między powagą biblijnego pouczenia, klasyczną literacką egzemplifikacją i materią anegdotyczną. Pisarz wymaga od chrześcijan zdrowego umiaru w słowach, i można odnieść wrażenie, że idea *μεσότης* (łac. *mediocritas*, *aurea mediocritas*) nie tylko określa główne zasady słusznego i mo-

⁴¹ Clemens Alexandrinus, *Paedagogus* 3, 2, 13: „Ὡ κάλλους μοιχικοῦ ἀνέτρεψε τὴν Ἑλλάδα ἢ βάρβαρος φιλοκοσμία καὶ ἡ ἀνδρόγυνος τρυφή· σωφροσύνην διέφθειρεν Λακωνικὴν ἐσθῆς καὶ χλιδῆ καὶ κάλλος ὠραίων· αἱ βάρβαροι φιλοκοσμίαι ἐταίραν ἤλεγξαν τὴν Διὸς θυγατέρα. Οὐκ ἦν παιδαγωγὸς αὐτοῖς ἀνακόπτων τὰς ἐπιθυμίας οὐδὲ μὴν ὁ λέγων· «Μὴ μοιχεύσης» οὐδὲ <ὁ> «Μὴ ἐπιθυμήσης» λέγων μηδὲ εἰς μοιχείαν ὁδεύσης δι' ἐπιθυμίας, ἀλλὰ μηδὲ τὰς ὀρέξεις ἐκκαύσης διὰ φιλοκοσμίας. Οἷον αὐτοῖς τὸ ἐπὶ τούτοις ἐξηκολούθησεν τέλος, καὶ ὄσων ἀπέλαυσαν κακῶν οἱ φιλαντίαν κωλύσαι μὴ θελήσαντες· ἤπειροι κεκίνηται δύο ἀπαιδεύτοις ἡδοναῖς καὶ κλονεῖται τὰ πάντα μειρακίῳ βαρβάρῳ· Ἑλλὰς ὅλη ναυτίλλεται, στενοχωρεῖται δὲ ἡ θάλασσα ἠπείρους φέρουσα· πόλεμος ἐκρπίζεται μακρός, καὶ μάχαι καταρρήγνυνται καρτεραί, καὶ νεκρῶν ἐμπύπλονται τὰ πεδία· ἐνυβρίζει τῷ ναυστάθμῳ ὁ βάρβαρος· ἀδικία κρατεῖ καὶ τοῦ ποιητικοῦ Διὸς ἐκείνου τὸ ὄμμα τοὺς Θρᾶκας βλέπει· εὐγενὲς αἷμα βάρβαρα πίνει πεδία καὶ ποταμῶν ρεύματα σώμασιν ἴσονται νεκροῖς· στήθη κρούεται θρήνοις καὶ τὸ πένθος ἐπινέμεται τὴν γῆν· πάντες δὲ σεῖονται – πόδες πολυπιδάκου Ἰδῆς / καὶ κορυφαί, Τρώων τε πόλις καὶ νῆες Ἀχαιῶν”, tł. Szarmach, s. 173.

ralnego postępowania, lecz także rządzi formą utworu, zachowującego właściwe proporcje między literaturą helleńską i chrześcijańską, poezją i prozą, wzniosłością i niskością⁴². Wszelka ἀμετρία rodzi dysonans moralny i estetyczny, obnażający brak znajomości hierarchii wartości i dóbr, ujawniający niezgodność rzeczy z ich naturą, pokazujący brak zdrowego rozsądku i dobrego wychowania.

Trzeba więc mówić krótko i starać się, by głos uczestniczył w prawości słów oraz nakładać wędzidła na usta niewczesnych żartownisiów i krzykaczy. Mądry Odys zelżył Tersytyesa, ponieważ tamten: „język miał nieokiełznany / I nie mało znał szpetnych słów z tą czczą gadaniną, / W której sensu nie było ni krzty” (*Ilias* II 212-214). „Będą się bali w mieście człowieka, co umie gadać językiem” (Syr 9,18). U gaduły, jak w starych butach, wszystko się z czasem zużywa, a jedynie język pozostaje, by szkodzić. Stąd też Mądrość daje korzystną, życiową radę: „Na zgromadzeniu starców nie bądź gadatliwy”. Wycinając naszą gadatliwość do korzeni, zaczyna od Boga, bo i wobec Niego każe nam być umiarkowanymi. „W modlitwie swej nie powtarzaj słów” (Syr 7,14)⁴³.

⁴² Arystotelesowski ideał μεσότης i jego praktyczne realizacje w twórczości Klemensa Aleksandryjskiego szczegółowo rozważa w swoich pracach naukowych ks. Dariusz Zagórski, zob. D. Zagórski, „Miarą wszystkich rzeczy jest Bóg”. *Platońska zasada w interpretacji Klemensa Aleksandryjskiego*, RTK 50/4 (2003) s. 245-255; D. Zagórski, *Recepcja Arystotelesowskiego ideału μεσότης w doktrynie Klemensa Aleksandryjskiego. Problem definicji*, RTK 51/4 (2004) s. 5-42; D. Zagórski, *Realizacja ideału μεσότης w życiu małżeńskim i rodzinnym według Klemensa Aleksandryjskiego*, RTK 52/4 (2005) s. 5-24; D. Zagórski, *Troska o ciało w Pedagogu Klemensa Aleksandryjskiego*, „Paedagogia Christiana” 2/16 (2005) s. 29-37; D. Zagórski, *Jak posiadać, by nie przekroczyć miary? Realizacja ideału μεσότης w posługiwaniu się dobrami materialnymi według Klemensa Aleksandryjskiego*, w: *Historia świadectwem czasów*, red. W. Bielak – S. Tylus, Lublin 2006, s. 599-612.

⁴³ Clemens Alexandrinus, *Paedagogus* 2, 7, 59: „Καὶ γὰρ αὐτῇ τῇ φωνῇ, ὡς ἔπος εἰπεῖν, δικαιοσύνης μεταδοτέον τοὺς τε ἀκαιροβόας καὶ τοὺς κεκράκτας ἐπιστομιστέον. Ταύτη γὰρ αὖ τὸν Θεοσίτην πληγαῖς ἠκίσατο ὁ σῶφρων Ὀδυσσεύς, ὅτι μόνος / ἀμετροεπῆς ἐκόλωα, / ὅς ῥ' ἔπεα φρεσὶν ἦσιν ἄκοσμά τε πολλὰ τε ἦδει, / μάψ, ἀτὰρ οὐ κατὰ κόσμον. / «Φοβερός ἐν πόλει αὐτοῦ ἀνὴρ γλωσσώδης». Τῶν γοῦν φλυάρων καθάπερ τῶν παλαιῶν ὑποδημάτων, τὰ μὲν ἄλλα ὑπὸ τῆς κακίας κατατέτριπται, μόνη δὲ ἡ γλῶττα περιλείπεται εἰς βλάβην. Ταύτη τοι βιωφελέστατα ἡ σοφία παραινεῖ «μὴ ἀδολεσχεῖν ἐν πλήθει πρεσβυτέρων», ἄνωθεν δὲ ἡμῶν τὴν φλυαρίαν ἐκκόπτουσα, θεόθεν ἄρχουσα, μετριάζειν νομοθετοῦσα ὧδέ πως: «Μὴ δευτερώσης λόγον, ἐν προσευχῇ σου», tł. Szarmach, s. 121.

Odwołania do Homera w piśmie Klemensa mają znaczenie treściowe, ponieważ biorą udział w budowaniu argumentacji teologicznej i moralnej, jednak pełnią także rolę natury formalnej. Nawiązania mogą stanowić element stylu, który dzięki nim zyskuje na erudycyjności, ale także różnorodności w aspekcie werbalnym i składniowym. W tych przypadkach wyraźnie widać utylitarny charakter klasyki greckiej, która nie tyle wchodzi w dialog ideowy z chrześcijaństwem, ile stanowi naturalne repozytorium piszącego w aspekcie materiału literackiego. Dzięki zabiegom wplatania cytatów i aluzji autor komplikuje sytuację nadawczo-odbiorczą: nie tylko zaciekawia czytelnika, lecz pozwala mu także odkrywać związki między Biblią i literaturą grecką. Oto przykład z *Wychowawcy* z cytatem z Homera użytym w formie służebnej wobec celów etycznych i wychowawczych dzieła: „Piękny jest więc człowiek sprawiedliwy i rozsądny, jednym słowem dobry, a nie bogaty. Teraz jednak również i żołnierze chcą przyozdabiać się złotem, gdyż nie znają słów poety o wojowniku, który był: «głupi, przybrany jak dziewczka» (*Ilias* II 872-873)”⁴⁴.

I na koniec tego smakowania pisma Aleksandryjczyka proponuję fragment dotyczący powściągliwości w aspekcie stosunków płciowych w małżeństwie, które w *Wychowawcy* jest postrzegane zgodnie z zasadami umiaru z odrzuceniem rozwiązań ekstremalnych i skrajności wzorców heterodoksyjnych⁴⁵. W wybranym cytacie została przywołana postać mitologicznej Penelopy jako wzorca czystości i skromności małżeńskiej, co jest uzasadnione, ponieważ w literaturze antycznej córka Ikariosa była archetypem wiernej żony, rozślawionej przez *Odyseję* Homera⁴⁶. Klemens wydobywa z eposu dodatkowy aspekt, ponieważ

⁴⁴ Clemens Alexandrinus, *Paedagogus* 2, 12, 121: „Καλὸς ἄρα ἄνθρωπος ὁ δίκαιος καὶ σώφρων καὶ συλλήβδην ὁ ἀγαθός, οὐχ ὁ πλούσιος. Ἦδη δὲ καὶ οἱ στρατιῶται χρυσίῳ κεκοσμηθῆσθαι βούλονται, οὐδὲ ἐκεῖνο ἀνεγνωκότες τὸ ποιητικόν, ὃς καὶ χρυσὸν ἔχων πόλεμον κίεν ἤτε κούρη / νηπίη”, tł. Szarmach, s. 157.

⁴⁵ Bogatsze rozważania na temat pożycia małżeńskiego w pismach Klemensa, zob. Zagórski, *Realizacja ideału mesótyς w życiu małżeńskim i rodzinnym według Klemensa Aleksandryjskiego*, s. 5-24; P. Brown, *Ciało i społeczeństwo. Mężczyźni, kobiety i abstenencja seksualna we wczesnym chrześcijaństwie*, tł. I. Kania, Kraków 2006, s. 148-156.

⁴⁶ Współcześni badacze wskazują, że w pierwotnej wersji mitu Penelopa nie była tak nieskazitelną postacią, jak utrwaliła ją tradycja grecka. Istnieją pewne wersje mitu lokalne lub pohomerowe, mówiące bądź o występnych zdradach Penelopy w czasie nieobecności Odyseusza, bądź o jej miłosnych przygodach już po powrocie małżonka. Zob. I. Biezuńska-Małowist, *Kobiety antyku. Talenty, ambicje, namiętności*, Warszawa 1993, s. 48-51; P. Grimal, *Słownik mitologii greckiej i rzymskiej*, tł. J. Łanowski, Wrocław – Warszawa – Kraków 1990, s. 285-286.

żona Odyseusza jest dla niego także uosobieniem niewieściej przebiegłości. Chrześcijański pisarz ozdabia swój wywód wątkiem Penelopy tkaczki, chociaż można odnieść wrażenie, że postać ta jest ważna dla Klemensa również z powodów perswazyjnych: unikała ona ponownego zamążpójścia i zachowywała (zresztą zalecaną przez Klemensa w tym fragmencie) wstrzeźliwość seksualną, pozostając tym samym wierna nieobecnemu (i nie zawsze wiernemu) mężowi. Penelopa jest w utworze Aleksandryjczyka postrzegana w sposób wieloznaczny: jest nie tylko wzorem wiernej żony, lecz także egzemplifikacją kobiecego sprytu, tym samym zasługuje przynajmniej na wymówkę ze strony autora *Wychowawcy*:

Natura nie daje stale okazji do obcowania małżeńskiego, tym bardziej więc winno być wyczekiwane i przeciągać się w czasie. Nie powinniśmy przy tym pozwalać sobie na rozpasanie, bo jest noc i jest ciemno. Podczas zbliżenia należy zachowywać wstyd w duszy będący światłem rozumu. Nie będziemy się bowiem niczym różnili od tkającej Penelopy, jeśli za dnia będziemy przestrzegali zasad rozsądku, nocą zaś, kiedy idziemy do łóżka, od nich uciekali. Jeśli już mowa o zachowaniu należytej godności, to przede wszystkim trzeba traktować z nią własną żonę, unikając różnych nieestosownych spotkań. Wierność wobec niej niech będzie poręką naszej nieskazitelnosci wobec wszystkich domowników⁴⁷.

4. Zakończenie

Rozważania tego artykułu dotyczyły jednego z dzieł Klemensa Aleksandryjskiego. Różnorodny w treści i formie podręcznik teologii moralnej, jakim jest *Wychowawca*, jest interesującym przykładem aplikacji literatury i kultury helleńskiej na obszar chrześcijański. Wychowany w kulturze

⁴⁷ Clemens Alexandrinus, *Paedagogus* 2, 10, 97: „Ὅτι καὶ δὲ καιρὸν ἐνδίδωσιν ἡ φύσις τὴν ἔντευξιν τοῦ γάμου τελειοῦσθαι· καὶ γὰρ ποθεινότερα ἢ χρονιωτέρα συμπλοκή. Οὐ μὴν οὐδ' ὡς ἐν σκότῳ νύκτωρ ἀκολαστητέον, ἀλλ' ἐγκαθηρικτέον τῇ ψυχῇ τὸ αἰδημον οἰοεὶ φῶς τοῦ λογισμοῦ· οὐδὲν γὰρ τῆς ἰστουργούσης Πηνελόπης διοίσομεν, μεθ' ἡμέραν μὲν τὰ σωφροσύνης ἐξυφαίνοντες δόγματα, νυκτὸς δὲ ἀναλύοντες, ἐπὶ εἰς κοίτην ἴωμεν· εἰ γὰρ σεμνότητα ἀσκητέον, ὥσπερ οὖν, πολὺ πλεον τῇ γυναικὶ τῇ ἑαυτοῦ τὴν σεμνότητα ἐπιδεικτέον τὰς ἀσκήμονας συμπλοκὰς παραιτούμενον καὶ τῆς πρὸς τοὺς πλησίον ἀγνείας ἢ ἐχέγγυος πίστεως οἰκοθεν παραγινέσθω”, tł. Szarmach, s. 143.

greckiej autor dokumentuje swoje tezy, powołując się zarówno na źródła biblijne, jak i dzieła klasyczne. Autor *Wychowawcy* przywołuje w swoim utworze wielu twórców pogańskich: epików, filozofów, tragicików i komedio pisarzy. Klemens wykorzystuje literaturę helleńską dla różnych celów. Przede wszystkim na ona charakter utylitarny, a więc służy chrześcijańskim treściom przekazywanym w utworze. Na podstawie wnikliwej lektury *Wychowawcy* można dojść do wniosku, że dobór cytatów, motywów i wątków z Homera służy celom perswazyjnym, retorycznym, moralnym i teologicznym: Klemens czerpie z literatury greckiej przykłady dla egzemplifikacji swoich tez.

Mój niewielki artykuł wykorzystuje głównie analizę formalną utworu. Skupiłam się w niej na wybranych i reprezentatywnych przykładach obecności epiki homeryckiej w *Wychowawcy*. Odwołania do Homera, znanego zapewne Klemensowi doskonale z lektury źródłowej, mają różny charakter, od wiernego cytatu, przez parafrazy eposu aż po aluzje i reminiscencje związane z poetyckimi toposami i motywami. Cele tych przywołań są różnorodne: estetyczne, retoryczne, etyczne i dydaktyczne, teologiczne. Homer był zapewne głosem autorytetu dla odbiorców posiadających klasyczne wykształcenie. Przywołane *exempla* epickie stają się „figurami bliskiego dystansu”⁴⁸, czyli nie one same są przedmiotem namysłu, lecz wzbogacają argumentację autora. Są odległe merytorycznie i ideowo chrześcijaństwu, ale służą jako repozytorium estetyczne i formalne bliskie odbiorcom kształconym w starożytnej szkole. Proponowany wielość cytatów, aluzji i odniesień nadaje twierdzeniom i naukom Klemensa wiarygodności, ukazuje je w złożonym intertekstualnym dyskursie służącym już nowym celom moralnym i ewangelizacyjnym, wykraczającym poza czystą estetykę i nawet poza erudycyjność. Odwołania do archaicznej epiki wzmacniają wymowę utworu, uwznioślają jego treść i dowartościowują zarówno chrześcijan, jak i pogan, którym Homer był bliski.

Poezja epicka włączona do prozatorskiego pisma Klemensa w postaci cytatów różnicuje i nobilituje formę przekazu, daje przyjemność estetyczną czytelnikom, pełni formę przerywnika w toku moralizujących wywodów. Poza tym warto podkreślić, że wtręty poetyckie odgrywają ważną rolę retoryczną. Dygresje z ich udziałem pozwalają uniknąć perswazyjnej monotonii. Mistrzostwo stylistyczne Aleksandryjczyka po-

⁴⁸ Określenie K. Najdek (*Cytat jako figura myśli. Z retoryki filozoficznej Hamanna i Benjamina*, Nowa Wieś k/Torunia 2010, s. 189).

lega na stosowaniu paralelizmu retorycznego w aspektach myślowym, kompozycyjnym i stylistycznym: zabieg efektywnego przekonywania „polega głównie na powtarzaniu tego samego, tylko za każdym razem inaczej”⁴⁹, za każdym razem przy użyciu innych słów, egzemplifikacji, przykładów i cytatów czerpanych z różnych tradycji.

Klemens autor ceni sobie *varietas* problemową i formalną, która realizuje się w teologicznych rozważaniach na tematy etyczne związane z życiem codziennym. Przeznaczenie *Wychowawcy* i omawiana w nim materia życia praktycznego zadecydowały zapewne o częstym uciekaniu się autora do użycia diatryby, która wyjaśnia koegzystencję tekstów poważnych i anegdot, wersetów biblijnych i utworów komediowych, eposów i dzieł filozoficznych oraz ukazuje Aleksandryjczyka jako teologa, moralistę, erudyte, uważnego obserwatora współczesności oraz bystrogo satyryka i ironistę. Ważna jest także sytuacja komunikacyjna utworu: autor pisze dla określonej grupy odbiorców, którą byli prawdopodobnie wykształceni i zamożni chrześcijanie z Aleksandrii. Można więc pokusić się o konstatację, że Klemens dzięki swoim pismom nie tylko włączył do chrześcijaństwa spuściznę helleńską, lecz także przybliżył Grekom nową religię, występując w roli zwornika obu tradycji. Pisarz pokazał także podobieństwa i różnice między kulturami w duchu dialogowego współistnienia, poświadczając swoimi dokonaniem i osobowością, że między chrześcijaństwem i tradycją helleńską może dojść do porozumienia również za pomocą wielogłosowego literackiego dyskursu o hybrydycznej strukturze⁵⁰. Literatura klasyczna w *Wychowawcy* powraca w nowym intertekstualnym kontekście, który ożywia ją i odradza, a chociaż rewitalizacja ma charakter wybiórczy i fragmentaryczny, to przyczynia się ona do powstania nowej dialektycznej i wewnętrznie sproblematyzowanej jakości, poświadczającej poczucie trwałości kultury. Nic dziwnego więc, że uważa się Klemensa za „pierwszego chrześcijańskiego uczonego i humanistę”⁵¹.

⁴⁹ M. Korolko, *Sztuka retoryki. Przewodnik encyklopedyczny*, Warszawa 1990, s. 96.

⁵⁰ Por. Chadwick, *Myśl wczesnochrześcijańska a tradycja klasyczna*, s. 63.

⁵¹ Naumowicz, *Środowisko aleksandryjskie i pisarze III wieku*, s. 1082. Por. także: Hamman, *Portrety ojców Kościoła*, s. 70.

Bibliography

Sources

- Clemens Alexandrinus, *Paedagogus*, Clément d'Alexandrie, *Le Pédagogue*, t. 1-3, ed. H.-I. Marrou, tł. M. Harl, SCh 70, 108, 158, Paris 1960-1970, tł. M. Szarmach, Klemens Aleksandryjski, *Wychowawca*, Toruń 2012.
- Homerus, *Ilias*, *Homeri opera*, t. 1: *Iliadis libros I-XII continens*, t. 2: *Iliadis libros XIII-XXIV continens*, ed. D.B. Munro – T.W. Allen, Oxford 1966.
- Homerus, *Odyssea*, *Homeri opera*, t. 3: *Odysseae libros I-XII continens*, t. 4: *Odysseae libros XIII-XXIV continens*, ed. T.W. Allen, Oxford 1950.

Studies

- Biezuńska-Małowist I., *Kobiety antyku. Talenty, ambicje, namiętności*, Warszawa 1993.
- Bober A., *Antologia patrystyczna*, Kraków 1965.
- Browning W.R.F., *Słownik biblijny*, tł. i opr. J. Ślawik, Warszawa 2009.
- Brown P., *Ciało i społeczeństwo. Mężczyźni, kobiety i abstynencja seksualna we wczesnym chrześcijaństwie*, tł. I Kania, Kraków 2006.
- Campanhausen H. von, *Ojcowie Kościoła*, tł. K. Wierszyłowski, Warszawa 1998.
- Chadwick H., *Mysł wczesnochrześcijańska a tradycja klasyczna*, tł. P. Siejkowski, Poznań 2000.
- Dana Z., *The Structure of Educational Texts at Clement of Alexandria*, „International Journal of Arts and Sciences” 5 (2012) s. 421-428.
- Drączkowski F., *Aktualny stan badań nad Klemensem Aleksandryjskim*, „Collectanea Theologica” 48 (1978) s. 175-177.
- Drączkowski F., *Chrześcijanie wobec kultury i cywilizacji grecko-rzymskiej. Stanowisko Klemensa Aleksandryjskiego*, w: *Chrześcijanie a życie publiczne w Cesarstwie Rzymskim III-IV w.*, red. J. Śrutwa, Lublin 1999, s. 33-62.
- Drączkowski F., *Dowartościowanie kultury intelektualnej przez Klemensa Aleksandryjskiego jako rezultat polemiki antyheretyckiej*, „Studia Pelplińskie” 6 (1975) s. 177-199.
- Drączkowski F., *Kościół-agape według Klemensa Aleksandryjskiego*, Lublin 1996.
- Drączkowski F., *Struktury semantyczne wyrazu παιδεία w dziele Klemensa Aleksandryjskiego ΣΤΡΩΜΑΤΕΙΣ*, w: *Z zagadnień literatury greckiej*, red. J. Pliszczyńska, Lublin 1978, s. 127-151.
- Eckmann A., *Pisarze wczesnochrześcijańscy wobec kultury klasycznej*, „Roczniki Humanistyczne” 47 (1990) s. 89-103.
- Forstner D., *Świat symboliki chrześcijańskiej. Leksykon*, tł. i opr. W. Zakrzewska – P. Pachciarek – R. Turzyński, Warszawa 2001.
- Grimal P., *Słownik mitologii greckiej i rzymskiej*, tł. J. Łanowski, Wrocław – Warszawa – Kraków 1990.

- Gruba W., *Inspiracje helleńskie w koncepcji dobroczynności Klemensa Aleksandryjskiego*, w: *Veritatem facientes. Księga pamiątkowa ku czci ks. prof. Franciszka Greniuka*, red. J. Nagórny – J. Wróbel, Lublin 1997, s. 199-218.
- Grzywaczewski J., *Hymn do Chrystusa Króla Zbawiciela Klemensa Aleksandryjskiego przykładem modlitwy starochrześcijańskiej*, „Vox Patrum” 8 (1988) s. 621-628.
- Halliwell S., *Greek Laughter. A Study of Cultural Psychology from Homer to Early Christianity*, Cambridge 2008.
- Hamman A., *Portrety ojców Kościoła. Praktyczny przewodnik po patrologii*, Warszawa 1978.
- Heszen A., *Paideia Klemensa Aleksandryjskiego na przykładzie jego hymnu „Do Chrystusa Zbawiciela”*, „Symbolae Philologorum Posnaniensium” 19 (2009) s. 121-134.
- Hoek A. van den, *Techniques of Quotations in Clement of Alexandria. A View of Ancient Literary Working Methods*, „Vigiliae Christianae” 50 (1996) s. 223-243.
- Jaeger W., *Paideia*, t. 1-2, tł. M. Plezia, Warszawa 1962-1964.
- Jaeger W., *Wczesne chrześcijaństwo i grecka paideia*, tł. K. Bielawski, Bydgoszcz 1997.
- Kieling M., *Rola Pisma Świętego i artes liberales w kształtowaniu nauk teologicznych i świeckich według Kasjodora*, Poznań 2011.
- Korolko M., *Sztuka retoryki. Przewodnik encyklopedyczny*, Warszawa 1990.
- Kupis B., *Diatryba cynicko-stoicka a diatryba sekstyjczyków w Rzymie*, „Meander” 55/2 (2000) s. 139-151.
- Liszka P., *Dzieje oddziaływania hellenizmu na chrześcijaństwo*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 70/1 (2017) s. 5-25.
- Literatura Grecji starożytnej*, t. 1: *Epika. Liryka. Dramat*, t. 2: *Proza historyczna. Krasomówstwo. Filozofia i nauka. Literatura chrześcijańska*, red. H. Podbielski, Lublin 2005.
- Lurker M., *Słownik obrazów i symboli biblijnych*, tł. K. Romaniuk, Poznań 1989.
- Łesyk L., *Literatura klasyczna w recepcji Klemensa z Aleksandrii*, „Littera Antiqua” 6 (2013) s. 37-65.
- Małunowiczówna L., *Stosunek wczesnego chrześcijaństwa do kultury i filozofii pogańskiej*, „Ateneum Kapłańskie” 93 (1979) s. 3-15.
- Manzanares C.V., *Pisarze wczesnochrześcijańscy I-VII w. Mały słownik*, tł. E. Burska, Warszawa 2001.
- Marrou H.-I., *Historia wychowania w starożytności*, tł. S. Łoś, Warszawa 1969.
- Najdek K., *Cytat jako figura myśli. Z retoryki filozoficznej Hamanna i Benjamina*, Nowa Wieś k/Torunia 2010.
- Pałucki J., *Recepcja ideałów helleńskich w nauczaniu Klemensa Aleksandryjskiego*, „Roczniki Teologiczne” 41 (1994) s. 5-27.
- Praktyczny słownik biblijny*, red. A. Grabner-Heider, tł. i opr. T. Mieszkowski – P. Pachciarek, Warszawa 1995.

- Rzodkiewicz L., *Dialog chrześcijaństwa z kulturą antyczną w świetle encykliki „Fides et ratio” Jana Pawła II*, „Perspectiva. Legnickie Studia Teologiczne” 1 (2002) s. 109-113.
- Rzodkiewicz L., *Jezus Chrystus w kulturze antycznej. Stanowisko Klemensa Aleksandryjskiego*, Legnica 1999.
- Schnayder J., *Diatryba*, w: *Słownik rodzajów i gatunków literackich*, red. G. Gazda – S. Tynecka-Makowska, Kraków 2006, s. 169-171.
- Sinko T., *O tzw. diatrybie cyniczno-stoickiej*, „Eos” 21 (1916) s. 21-63.
- Sinko T., *Śmiech homeryczny i sardoniczny*, „Meander” 1 (1946) s. 300-313.
- Sinko T., *Zarys historii literatury greckiej*, t. 1: *Literatura archaiczna i klasyczna wiek VIII-IV p.n.e. łącznie*, t. 2: *Literatura w epoce hellenistycznej i za Cesarstwa Rzymskiego*, Warszawa 1959.
- Starowieyski M., *Rodzące się chrześcijaństwo wobec filozofii*, „Warszawskie Studia Teologiczne” 30 (2017) s. 185-203.
- Szczur P., *Oblicza miłości. „Miłość daje się poznać w sposób wieloraki”. Cnoty pokrewne i towarzyszące ἀγάπη według Klemensa Aleksandryjskiego*, Lublin 2002.
- Szram M., *Herodot i Tukidydes w pismach wczesnochrześcijańskich pisarzy aleksandryjskich*, w: *Historia świadectwem czasów*, red. W. Bielak – S. Tylus, Lublin 2006, s. 465-470.
- Szymusiak J.M., *Klasycyzm Klemensa Aleksandryjskiego*, „Studia Theologica Varsaviensia” 9 (1971) s. 289-302.
- Szymusiak J.M. – Starowieyski M., *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*, Poznań 1971.
- Świderkówna A., *Hellenika. Wizerunek epoki od Aleksandra do Augusta*, Warszawa 1995.
- Wilczyński K., *Chrystus pośrednikiem w widzeniu kontemplacyjnym w ujęciu Klemensa Aleksandryjskiego*, Katowice 2016.
- Zagórski D., *Jak posiadać, by nie przekroczyć miary? Realizacja ideału μεσότης w posługiwaniu się dobrami materialnymi według Klemensa Aleksandryjskiego*, w: *Historia świadectwem czasów*, red. W. Bielak – S. Tylus, Lublin 2006, s. 599-612.
- Zagórski D., *„Miarą wszystkich rzeczy jest Bóg”. Platońska zasada w interpretacji Klemensa Aleksandryjskiego*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 50/4 (2003) s. 245-255.
- Zagórski D., *Realizacja ideału μεσότης w życiu małżeńskim i rodzinnym według Klemensa Aleksandryjskiego*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 52/4 (2005) s. 5-24.
- Zagórski D., *Recepcja Arystotelesowskiego ideału μεσότης w doktrynie Klemensa Aleksandryjskiego. Problem definicji*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 51/4 (2004) s. 5-42.
- Zagórski D., *Troska o ciało w Pedagogu Klemensa Aleksandryjskiego*, „Paedagogia Christiana” 16 (2005) s. 29-37.
- Zieliński T., *Chrześcijaństwo antyczne*, Toruń 1999.